

KOMPAS VAN HOOP

een reconstructie van de contextuele theorie

24e Ammy van Heusdenlezing, gehouden op het VCW symposium Sporen van Hoop, Antropia Zeist, 19 mei 2021

dr. Jaap van der Meiden - jhvdmeiden@che.nl

van der Meiden, J. H. (2021, 19 mei). *Kompas van Hoop* [24e Ammy van Heusdenlezing]. Sporen van Hoop, Driebergen, Nederland.

Inleiding

Goedemiddag.

Zoals de voorzitter al zei, mag ik vandaag de 24^e Ammy van Heusdenlezing houden. Een hele eer, waarvoor ik het bestuur van de VCW ook hartelijk wil bedanken. De voorzitter heeft ook al gewezen op het onderwerp van deze lezing: mijn promotieonderzoek. Dat onderzoek heeft, kort samengevat, geleid tot een ordening van de contextuele theorie en een handvat of richtlijn voor de contextuele praktijk.

Laat ik beginnen met te zeggen dat ik het wel spannend vond, zo'n onderzoek. Mij bekreep regelmatig de vraag: Wie ben ik om met mijn vingers aan het gedachtengoed van Nagy te zitten? Maar toch heb ik het gewaagd. Ik wilde namelijk graag proberen om de contextuele benadering wat toegankelijker te maken, wat dichterbij te brengen, dichterbij deze tijd, en dichterbij een nieuwe generatie professionals. En ik voelde me daar wel bij ondersteund door de ALV van de VCW die constateerde dat die ingewikkelde contextuele theorie eigenlijk nodig hertaald moest worden. Nou wil ik niet beweren dat mijn reconstructie aan die verwachting van een hertaling heeft voldaan, maar ik hoop dat het wel een stap in de goede richting kan zijn.

Maar vooral Salvador Minuchin heeft mij bemoedigd. Minuchin is een tijdgenoot van Nagy, en net als Nagy een van de pioniers van de relatie en gezinstherapie. In een interview met hem hoorde ik hem namelijk praten over die begintijd van de familietherapie. Hij vertelde hoe de pioniers van die tijd omgingen met hun ideeën omtrent relatie- en gezinstherapie:

'Dat was natuurlijk een periode van enorme ego-betrokkenheid, zoals in elk begin. Weet je, je moet de illusie creëren dat wat je doet, uniek is. En... en waarschijnlijk beter. (...) En dat is nuttig, dat is nuttig. (...) Je moet een bepaalde overtuiging hebben, een zeker eensgezindheid en blindheid, dat zegt: laten we dat gebied verder verkennen.'

Verderop in het interview maakt hij echter duidelijk dat de originele auteurs uiteindelijk het eigenaarschap van hun benadering moeten loslaten, ten behoeve van de nieuwe generatie.

'(...) Maar naarmate er meer innovaties kwamen, werden deze innovaties publiek bezit, en dan verliezen ze het eigenaarschap. En dan worden ze publiek bezit. (...) Het feit dat de naam van de oorspronkelijke auteur wordt vergeten is, denk ik, essentieel, en het is correct.' (Kuehl, 2009)

Ik weet natuurlijk niet hoe Nagy zou reageren op verdere innovaties rond zijn denken. Maar hij heeft wel altijd gezegd dat het hem erom te doen was een therapie te ontwikkelen die werkt. En dat is waar we toch mee bezig zijn.

Maar ik hoop dat ook *mijn* bijdrage kritisch worden bekeken. Dat het wordt verbeterd, verrijkt en doorontwikkeld. Om zo de contextuele benadering steeds opnieuw te laten aansluiten op het hier en nu, en maximaal bruikbaar te laten zijn voor liefst zoveel mogelijk werkvelden.

Het Promotieonderzoek

Dan nu over het onderzoek.

Ik kan natuurlijk onmogelijk in 45 minuten mijn hele onderzoek presenteren. Ik zal daarom kort samenvatten wat mijn onderzoek inhield, om vervolgens één element daaruit nader te lichten.

Mijn onderzoek begon dus met een reconstructie van de contextuele theorie. En dat is het element waar ik straks meer over ga vertellen. Maar ik wilde ook onderzoeken hoe die contextuele theorie in de praktijk wordt toegepast. Daarvoor heb ik tien therapiesessies van Nagy en veertien sessies van huidige contextueel therapeuten geanalyseerd. Dat leverde diverse handvatten en werkwijzen op. Die heb ik gebruikt om samen met mijn collega Kees Verduijn het model contextueel werken dat we al een aantal jaren eerder hadden ontwikkeld, uit te breiden en te verrijken. Dat leverde een richtlijn of model voor de contextuele praktijk op. Vervolgens heb ik dat model ook toegepast op het Social Work. En tenslotte heb ik nog een beschouwing gegeven over de plaats die het contextuele denken binnen de huidige GGZ zou kunnen innemen.

Mocht je nou geïnteresseerd zijn in dat hele onderzoek, dan kun je de pdf van mijn dissertatie gratis downloaden via de repository van de Universiteit voor Humanistiekⁱ, de universiteit waar ik gepromoveerd ben. Let wel, mijn dissertatie is in het Engels geschreven. Maar inmiddels is er ook een Nederlandse publicatie beschikbaar, gebaseerd op dit onderzoek maar dan gericht op de professionalsⁱⁱ.

De reconstructie van de contextuele theorie

Als gezegd wil ik me in deze lezing vooral richten op mijn poging om de contextuele theorie wat meer toegankelijk te maken. Omdat het best een complexe theorie is. Ik ervaar dat zelf in ieder geval wel zo, en als docent merk ik datzelfde bij mijn studenten. Vandaar.

Om uit te leggen hoe ik dat heb aangepast neem ik jullie eerst even mee naar de wereld van de muziek. Ik ben namelijk ook muzikant, gewoon, een enthousiaste amateur, om precies te zijn: een bassist. Ik speel basgitaar en contrabas. En het mijn 'bassist zijn' heeft me heeft geholpen bij het meer toegankelijk maken van die theorie. En dat ga ik uitleggen.

De bas helpt de luisteraars om de muziek beter te begrijpen. Dat komt, omdat de bas zorgt voor het fundament en de structuur van de muziek. Dat is blijkbaar belangrijk voor het goed kunnen begrijpen van die muziek. En dat zoeken naar dat fundament en die structuur is vaak terug te vinden in de *persoonlijkheid* van de bassist.

Het is dus ook niet zo verwonderlijk dat ik als bassist ook op zoek ging naar het fundament en naar een heldere structuur voor de contextuele theorie. Omdat ik denk dat die theorie daardoor makkelijker te begrijpen is. Zoals ook de bas helpt om de muziek beter te begrijpen. Dus ik ging op zoek naar een ordening, die de contextuele begrippen in een logisch verband zou plaatsen.

En ik begon natuurlijk met dat fundament, het axioma, het uitgangspunt van de theorie. Daaruit volgt de antropologie of het mensbeeld. Vervolgens kan dan iets gezegd worden over wat er mis kan gaan, de pathologie en uiteindelijk vertelt de contextuele theorie wat we kunnen doen, de methodologie.

Eigenlijk is dit het geraamte van de theorie. Of een kapstok waar eigenlijk alle begrippen en concepten een logische plaats kunnen krijgen. Ik ga deze vier elementen kort toelichten:

1: Het axioma ofwel het contextuele uitgangspunt

Als gezegd, de hele theorie steunt op het axioma, het uitgangspunt van de theorie. En dat axioma van de contextuele theorie is gebaseerd op de onderlinge afhankelijkheid van mensen. Mensen hebben elkaar nodig om te kunnen bestaan, om mens te kunnen zijn. En zeker in het afgelopen jaar hebben we dat meer dan ooit aan den lijve ondervonden.

Op zich zal dat voor de meesten van jullie geen verrassing zijn. Voor mij was het dat in ieder geval ook niet. Maar hoe meer ik met die contextuele theorie bezig was, hoe meer ik ontdekte dat die hele contextuele theorie geweven is rondom dat axioma. Dat axioma draagt als het ware de hele contextuele theorie. En als je dit axioma dan ook goed doorgrondt dan is de rest eigenlijk heel voor de hand liggend.

Want de logische consequentie van het feit dat ik de ánder nodig heb om te kunnen bestaan, is dat dat andersom ook het geval is. Die ander heeft mij dus ook nodig. Ik heb recht op zorg, en jij hebt recht op zorg. We hebben naast ons recht daarom ook allemaal een verantwoordelijkheid. Dus onze verbondenheid met elkaar ligt in onze afhankelijkheid van elkaar. En ik realiseerde me dat dát nou ook wederkerigheid is.

Maar wat zorgt er nou voor dat ik voor jou *blijf* zorgen, en dat jij voor mij *blijft* zorgen? Wat is zagezegd de motor van die wederkerigheid?

Hier komen we aan de belangrijkste, ethische bijdrage van de contextuele theorie: Die motor van wederkerigheid is onze dieperliggende motivatie om elkaar recht te doen, voor elkaar te zorgen, verantwoordelijkheid te dragen voor wie kwetsbaar is. Die motor zit dus in ons. Het is een ingeweven motivatie tot rechtvaardigheid.

Hier raken we wat mij betreft ook aan de bron van menselijkheid en aan het hart van relationele ethiek. De ethische motivatie van mensen om elkaar recht te doen. En juist door recht te doen, door te geven word ik mens, groeit mijn mens zijn. Dat is relationele ethiek. Dat is onze motor.

2: De antropologie ofwel het contextuele mensbeeld

Dat axioma vinden we terug in de antropologie van de contextuele theorie: verbondenheid en rechtvaardigheid, de twee pijlers van het contextuele mensbeeld.

Om de relatie tussen die twee uit te leggen gebruik ik de metafoor van een stromende rivier die gereguleerd wordt door een rivierbedding. Die stromende rivier verbeeldt onze verbondenheid met elkaar. Verbondenheid die in de contextuele theorie veelal loyaliteit wordt genoemd. Binnen die bedding komt die verbondenheid tot leven, geeft ruimte tot samenwerken, van elkaar leren, bewonderen, liefhebben, etc. Maar als Nederlanders weten we maar al te goed wat er gebeurt als de rivier buiten haar bedding raakt. Dan gaat het mis.

Als onze verbondenheid met de ander losraakt van wat rechtvaardig is ontstaat er onrecht in de relatie. En in de balans van geven en ontvangen kunnen we zien hoe het staat met die verbondenheid en rechtvaardigheid.

Het is dus logisch dat contextuele professionals focussen op die balans van geven en ontvangen. Dat is het centrale richtpunt van de contextuele professional. Dat is gebleken uit de analyse van de therapiesessies van zowel Nagy als onze collega's.

3: De pathologie, ofwel de contextuele beschrijving van verstoringen

Contextueel denken draait dus om wederkerigheid, om 'mens worden in de relatie met de ander'. Maar als die wederkerigheid verstoord wordt gaat het mis. Zowel bij de gever als bij de ontvanger. Dan komt er zand in de motor van die dieperliggende motivatie om die ander recht te doen. Zorg voor de ander verandert dan juist in vechten voor jezelf, en 'recht willen doen' verwordt tot 'je eigen recht opeisen'.

Om verstoringen in relationele ethiek te verwoorden, was een nieuwe diagnostiek nodig, uitgaande van het contextuele axioma en mensbeeld. En de veelheid aan diagnostische begrippen die Nagy gemunt heeft kunnen in feite samengevat worden in twee kernelementen: verstoorde loyaliteit, omdat loyaliteit zo cruciaal is in onze verbondenheid met elkaar, en onrecht, wat ontstaat als wederkerige zorg buiten die bedding raakt.

4: De methodologie ofwel de contextuele richtlijnen voor de hulpverlener

En welke methodische principes staan ons ter beschikking als het mis gaat. Als mensen zich afsluiten voor elkaar en niet meer ontvangen, of als het geven als bron van groei en herstel wordt geblokkeerd? Kort gezegd komt dat neer op: proberen de dieperliggende motivatie weer te ontsluiten. Proberen om die motivatie van wederkerige zorg en verantwoordelijkheid weer vlot te trekken. Contextuele professionals focussen dus op die dieperliggende motivatie. Op dat ingeweven verlangen om voor die ander te zorgen. Dat maakt ons namelijk mens. En in de contextuele literatuur komen we vier kernelementen van de contextuele methodologie tegen:

- Als eerste kunnen we proberen de context te ontsluiten als hulpbron. In de context, en vooral in onze hechte, duurzame relaties liggen namelijk de belangrijkste mogelijkheden om mens te worden. Om herstel te vinden van wat is misgegaan.
- Meerzijdige partijdigheid is de houding en handelwijze die ons hulpverleners helpt iedereen uit die context recht te doen.
- Uiteindelijk proberen we zo die oprechte dialoog weer op gang te brengen. En 'oprechte' dialoog is wat mij betreft een goede vertaling van het door Nagy gebruikte begrip 'genuine dialogue'. Oprecht staat voor eerlijk, betrouwbaar, zonder bijbedoelingen etc.
- Maar als geblokkeerd geven niet op gang gebracht kan worden, als die dieperliggende motivatie, die bron van zorg en verantwoordelijkheid maar moeilijk te ontsluiten is, dan kan een proces van exonatie mogelijk nodig en behulpzaam zijn.

Paradigmatisch werken

Tot zover, in een nutshell, mijn reconstructie of ordening van de contextuele theorie: Van het uitgangspunt van onderlinge afhankelijkheid en een dieperliggende motivatie tot rechtvaardigheid, naar het mensbeeld, wat vervolgens duidelijk maakt wanneer daar iets mis gaat. En tenslotte wat de contextuele professional kan doen.

En nadenkend over dit alles kwam ik tot de conclusie dat de contextuele benadering eigenlijk een paradigmatische benadering is: een benadering die gekenmerkt wordt door een sterke theorie.

En die theorie biedt de therapeut, de hulpverlener, de leerlingbegeleider, de pastoraal werker en ieder ander die vanuit die benadering wil werken, een kompas. Dat kompas is behulpzaam bij het vinden van een weg waarlangs we de ander kunnen helpen weer meer mens te worden.

Een kompas geeft niet precies het adres, maar wijst wel de richting. Namelijk, de richting van het ontsluiten van de dieperliggende motieven van de mens. Door die weer te ontsluiten, kan er weer ruimte komen voor wederkerige zorg. Niet als eerste dus een methode of protocol, maar een sterke theorie. Ik ben dus ook een beetje beter gaan begrijpen waarom Nagy ons vooral die sterke theorie heeft nagelaten, en niet een volledig uitgewerkte methode of zelfs een protocol. Al zijn handvatten en richtlijnen wel handig, en vormen die het andere deel van mijn onderzoek.

Maar het is juist die sterke theorie die ons de ruimte geeft. Die ons helpt ons te richten naar de mensen die we tegenover ons hebben. Om vorm te geven aan de begeleiding op de wijze die behulpzaam is voor elke unieke cliënt. Bij een paradigmatische benadering geldt namelijk: Hoe beter je de theorie kent, hoe meer vrijheid je hebt tot handelen. Of om het met de woorden van Giel Hutschemaekers te zeggen, de man die mij op dit paradigmatische werken attendeerde: 'Een goede theorie werkt niet beperkend, maar juist verruimend. Hoe krachtiger en omvangrijker het paradigma, des te groter de behandelalternatieven en des te breder de doelgroep die met de therapie kan worden geholpen (Hutschemaekers, 1996).

Onderbouwing van het axioma?

Die theorie steunt als gezegd helemaal op het axioma. Dat axioma staat centraal in die hele theorie. Maar wat is eigenlijk een axioma? Een axioma is een 'niet bewezen, maar als grondslag aanvaarde bewering'. Dat 'niet bewezen' geeft in deze tijd van evidence based werken wel een probleem. Het axioma is een hypothese van Nagy, zonder wetenschappelijke onderbouwing. Althans...

Juist sinds enkele decennia wordt er veel onderzoek gedaan naar de mens. Onderzoek vanuit diverse vakgebieden, psychologie, antropologie, sociologie. En dat betreft onderzoek naar bijvoorbeeld de moraal van de mens, onderzoek naar de vraag of die mens wel of niet een sociaal wezen is, en of die mens nou ten diepste goed of kwaad in de zin heeft. Ik denk dat we allemaal wel eens wat van die onderzoeken tegenkomen. En die onderzoeken lijken te vertellen dat mensen met hechte, duurzaam relaties langer leven gelukkiger zijn, gezonder zijn, etc.

Omdat het axioma zo centraal blijkt te staan in de contextuele theorie, raakte ik geïnteresseerd in die onderzoeken. Omdat die misschien iets van een wetenschappelijke fundering aan het contextuele axioma kunnen geven. Of zelfs in het bijzonder ook die veronderstelde menselijke 'dieperliggende motivatie tot rechtvaardigheid' tegenkomen. En in korte tijd had ik heel wat van dergelijk onderzoek verzameld. Ik zal een drietal voorbeelden noemen, afkomstig uit respectievelijk de psychologie, de antropologie en de sociologie.

Ik begin bij Matthew Lieberman hoogleraar bij de Universiteit van Californië, afdeling sociaal-cognitieve neurowetenschappen en psychiatrie. In 2009 publiceerde hij in het gerenommeerde tijdschrift Science zijn onderzoek naar de relatie tussen de biologie en menselijk gedrag. En hij vertelt daarover het volgende:

'... Toen wij naar de hersenen keken, ikzelf en collega's van over de hele wereld, zagen we dat er sprake is van een diep ingebedde set van motieven. Niet zozeer alleen gericht op onze eigen pijn en plezier, maar die ons bewust maken van, en betrokken doet zijn bij andere mensen. En dit staat niet op zichzelf. Het is geen manier om zelf meer spullen te verzamelen, maar we zijn ervoor gemaakt om sociaal te zijn. We zijn zo gemaakt dat ons

lichaam pijn en plezier ervaart op basis van wat er sociaal gezien gebeurt in ons leven.'
(Liebermann & Liebermann, 2009)

Een ander onderzoek is dat van de antropoloog Oliver Scott Curry van de Universiteit van Oxford. Hij onderzocht met zijn team de vraag hoezeer de menselijke moraal verschilt tussen de diverse samenlevingen. Zij onderzochten zestig verschillende samenlevingen vanuit de vraag in hoeverre in deze samenlevingen wordt vastgehouden aan morele basisregels rond samenwerken zoals die binnen de antropologie zijn geformuleerd. Ik toon jullie even die zeven morele basisregels: help je familie, help je groep, vergeld slechte daden, wees dapper, heb respect voor ouderen en je superieuren, verdeel schaarse middelen eerlijk, respecteer het bezit van anderen. Deze basisregels ademen allemaal iets van wederkerige zorg en verantwoordelijkheid. En al deze morele regels bleken in elk van deze zestig samenlevingen te gelden. Daarmee meent het team van Curry meent met deze studie te hebben aangetoond dat alle volken met dezelfde morele basisregels leven. Ze schrijven over dit onderzoek:

'Mensen lopen overal op de wereld tegen dezelfde sociale problemen aan. Ze gebruiken ook dezelfde morele regels om die problemen op te lossen. Uiteindelijk draait het om samenwerking, om het goede samen te bevorderen.' (Curry, Mullins, & Whitehouse, 2019)

Iets soortgelijks concludeert ook de socioloog Nicolas Christakis. In zijn boek: 'Het goede in de mens' (2019) doet hij verslag van zijn onderzoek naar de sociale eigenschappen van de mens. Hij laat op basis van veel onderzoeksmateriaal zien dat mensen een genetische blauwdruk voor goedheid hebben, die onder andere herkenbaar is in onze aangeboren drang om op een goede manier samen te leven. Hij noemt dat het sociale pakket van mensen dat bestaat uit een aanleg voor liefde, vriendschap, samenwerking en kennisverwerving.

Tot zover een willekeurige greep uit drie onderzoeksperspectieven: de psychologie, de antropologie en de sociologie.

En elk van deze onderzoeken wijst op goede motieven van de mens, waarmee het axioma van de contextuele benadering enige onderbouwing lijkt te krijgen.

Maar er is nog meer. Die menselijke moraal van goedheid is misschien niet alleen kenmerkend voor mensen. Frans de Waal, voor velen wel bekend naar ik vermoed, doet als bioloog al zo'n veertig jaar onderzoek naar het samenleven van apen. Ik werd in eerste instantie getroffen door de titel van zijn boek 'Een tijd voor Empathie'. In dat boek laat hij allerlei onderzoek zien waaruit hij de voorzichtige conclusie trekt dat ook apen empathie hebben.

Dat prikkelde mijn nieuwsgierigheid, en bracht me vervolgens bij zijn bevindingen ten aanzien van de moraliteit van apen (de Waal, 2013). Medelijden, zorgzaamheid en rechtvaardigheid zijn ook volgens de Waal bij en tussen apen waar te nemen. Inmiddels zijn dergelijke onderzoeken ook bij veel andere diersoorten gedaan, en het lijkt erop dat die moraal van wederkerige zorg zoals we die onder mensen tegenkomen niet uniek is voor de mens. Al is het misschien wat ingewikkeld om het woord 'moraal' in dit verband te gebruiken.

Maar mijn onderzoek werd nog interessanter. Of eigenlijk wat mysterieuzer, toen mijn collega Kees Verduijn mij wees op het boek 'Het verborgen leven van bomen' (Wohlleben, 2016). Wat vertelt dat boek? Wederkerige zorg blijkt ook in de plantenwereld te bestaan. Enigszins wantrouwend begon ik met de samenvatting van dat boek waarin ik las:

'In het bos gebeuren verbazingwekkende dingen: bomen communiceren met elkaar. Bomen die niet alleen liefdevol voor hun nageslacht zorgen, maar ook voor hun oude en zieke buren. Bomen met emoties, gevoelens en een geheugen.'

Het doet denken aan de inleiding van een sprookje, of aan Tolkiens 'In de ban van de Ring'. Ik verwachtte dan ook in een wel heel esoterische wereld te belanden, maar elke bladzijde opnieuw onthulde een wereld die ik nog totaal niet kende. En velen met mij, want het boek is inmiddels een

bestseller. Wederkerigheid en samenwerking blijken niet alleen onder mensen te bestaan, maar iets soortgelijks wordt ook waargenomen onder dieren, en zelfs dus ook in de plantenwereld. Wederkerigheid lijkt dus een kenmerk van 'leven' te zijn.

Afsluiting

Met deze korte impressie van onderzoek naar moraliteit, wederkerigheid en zorg tussen mensen, dieren en planten kom ik aan het eind van mijn lezing. Ik hoop dat duidelijk geworden is waarom de titel van mijn dissertatie luidt: *Where Hope Resides* (van der Meiden, 2019), wat zoiets betekent als: 'waar de hoop zich bevindt', zich schuil houdt. Die hoop ligt wat mij betreft besloten in dat axioma. Omdat mensen niet alleen of vooral slecht zijn, maar omdat mensen elkaar ook recht willen doen, voor elkaar willen zorgen, al is die motivatie soms moeilijk te vinden. En de hoop van de contextuele professional ligt in de overtuiging dat het ontsluiten van die dieperliggende motivatie, de mens weer mens maakt.

Die titel 'Where Hope Resides' komt echter niet uit de lucht vallen. Ik heb deze ontleend aan een quote van Nagy en het vormt min of meer de rode draad van mijn lezing. Daar wil ik dan ook graag mee afsluiten. Vertaald in het Nederlands zegt Nagy:

'Wij menen dat het belangrijker is om de dieperliggende motieven van de mens te ontdekken, omdat daarin de hoop schuilt voor herstel van menselijke rechtvaardigheid.'

Ik dank jullie voor je aandacht.

Gebruikte literatuur

- Christakis, N. (2019). *Het goede in de mens. De evolutionaire wortels van onze samenleving*. Amsterdam: Balans.
- Curry, O. S., Mullins, D. A., & Whitehouse, H. (2019). Is It Good to Cooperate? Testing the Theory of Morality-as-Cooperation in 60 Societies. *Current Anthropology*, 60(1), 000–000. <https://doi.org/10.1086/701478>
- de Waal, F. (2013). *De Bonobo en de tien geboden*. Amsterdam: Atlas contact.
- Hutschemaekers, G. (1996). Hoe cliëntgericht is Cliëntgerichte Psychotherapie? Kanttekeningen bij een naamsverandering. *Tijdschrift Voor Cliëntgerichte Psychotherapie*, 34(2), 14–27.
- Kuehl, B. P. (2009). *Pioneers of Family Therapy. Re-membering Couple and Family Therapy*. USA: AAMFT.
- Liebermann, M. D., & Liebermann, N. I. (2009). Pains and Pleasures of Social Life. *Science*, 323 (February), 890–891.
- van der Meiden, J. (2019). *Where Hope Resides. A Qualitative Study of the Contextual Theory and Therapy of Ivan Boszormenyi-Nagy and its Applicability for Therapy and Social Work*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- van der Meiden, J. (2020). *Van contextuele theorie naar praktijk*. Bussum: Coutinho.
- Wohlleben, P. (2016). *Het verborgen leven van bomen. Wat ze voelen, hoe ze communiceren - ontdekkingen uit een onbekende wereld*. Amsterdam: Lev.

ⁱ <https://repository.uvh.nl/uvh/handle/11439/3493>

ⁱⁱ <https://www.coutinho.nl/nl/van-contextuele-theorie-naar-praktijk>

